

นิพพานกับพุทธศาสนา

เมื่อมูลบทของพุทธศาสนาอยู่ที่เรื่องทุกข์ คำสอนต่าง ๆ จึงเป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ทั้งสิ้น การพ้นทุกข์โดยสิ้นเชิงก็คือการถึงสภาวะที่เรียกว่านิพพาน ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่านิพพานเป็นจุดหมายสูงสุด หรือเป็นความดีสูงสุดของพุทธศาสนา การกระทำใด ๆ ที่เป็นไปเพื่อเข้าสู่จุดหมายสูงสุดดังกล่าวจึงน่าจะเรียกได้ว่าเป็นความดี เมื่อเราไปถึงจุดหมายนั้นได้ก็เรียกว่าประสบความสำเร็จ เพราะเมื่อจุดหมายสูงสุดอยู่ที่นิพพาน การกระทำอะไรก็ตามที่เป็นไปเพื่อเข้าใกล้นิพพานก็น่าจะเรียกได้ว่าเป็นการกระทำที่ดี ยิ่งเข้าใกล้ได้มากเท่าไร ก็ยิ่งดีมากขึ้นไปเท่านั้น ถ้าเข้าสู่สภาวะที่เรียกว่านิพพานได้ก็เรียกว่าเป็นความดีสูงสุดในทางกลับกันถ้าหากการกระทำใด ๆ ก็ตามที่เป็นไปเพื่อออกห่างจากจุดหมายสูงสุดหรือนิพพานก็น่าจะเรียกได้ว่าเป็นการกระทำที่ไม่ดี ยิ่งออกห่างมากเท่าใดก็ไม่ดีมากขึ้นเท่านั้น การถือหลักนิพพานเช่นนี้เป็นการถือหลักความดีในแง่ของจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา

พุทธศาสนาสอนให้ดับทุกข์ และความมุ่งหมายสูงสุดของการดับทุกข์ก็คือนิพพาน เมื่อเป็นเช่นนี้จึงกล่าวได้ว่า นิพพานเป็นลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของพุทธศาสนา เพราะศาสนาอื่น ๆ ก็มีจุดหมายอยู่ที่ต้องการสอนให้คนเป็นคนดี ละเว้นความชั่ว แต่การทำความดีในความหมายของศาสนาต่าง ๆ นั้นมีลักษณะที่ไม่เหมือนกัน เช่น บางศาสนาถือว่าการไม่บูชารูปเคารพของลัทธิอื่นเป็นความดี หรือถือว่าการกระทำตามพระประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้าเป็นความดี เป็นต้น ซึ่งพุทธศาสนาก็มีจุดหมายที่ต้องการให้คนเป็นคนดีเช่นเดียวกัน แต่นอกจากการให้ทำความดีละเว้นความชั่วแล้ว พุทธศาสนายังสอนให้บุคคลทำจิตใจให้บริสุทธิ์ของใจเสียอีกด้วย การทำจิตใจให้บริสุทธิ์ก็คือการดับกิเลสนั่นเอง เมื่อกิเลสดับทุกข์ก็ดับ เมื่อทุกข์ดับหมดก็ถึงสภาวะที่เรียกว่านิพพาน ซึ่งการทำดีในลักษณะเช่นนี้ไม่มีกล่าวไว้ในศาสนาอื่น ๆ แม้จะกล่าวถึงการหลุดพ้นไว้มากในพุทธศาสนานิกาย เช่นที่เรียกว่าเป็นการบรรลุชาติโรคา ก็เป็นคนละความหมายกับนิพพานในพุทธศาสนาแบบเถรวาทที่กล่าวถึงอยู่นี้ หรือการกล่าวถึงจุดหมายสูงสุดในลัทธิฮินดู หรือพวกพราหมณ์ ที่แสดงถึงการได้เข้า

เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพรหมันของอาตมมันย่อย ซึ่งการ เข้า เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับปรมาตมัน หรืออาตมันใหญ่ หรือพรหมันนั้น เป็นความดีสูงสุด แต่ก็ยังอยู่ในลักษณะที่เป็นอัครตา ก็ยัง- เป็นตัวคนที่เรียกว่าอาตมัน แต่นิพพานที่เป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนานั้น มิใช่มีลักษณะที่ เป็นอัครตา เหมือนพราหมณ์ กุญท์เหตุที่พุทธศาสนาปฏิเสธอัครตา ในความหมายที่ว่ามีความเที่ยง แท้แน่นอน เหตุนี้ผู้เขียนจึงกล่าวว่า นิพพานเป็นลักษณะพิเศษเฉพาะของพุทธศาสนา

4.1 ความหมายของนิพพาน

นิพพานคืออะไร นิพพานคือสภาพที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งปวง ไม่ยึดติดใน อารมณ์ใด ๆ เป็นสภาพที่จิตสงบ ความสงบนั้นเกิดจากความดับของกิเลสตัณหา ความ สงบทางกาย ทางวาจา จักเป็นความสงบภายนอก สงบใจ จักเป็นความสงบภายใน การ ทำ การพูด การคิด อย่างไคยอมเป็นไปเพื่อสันติ เช่น เว้นจากการเบียดเบียนกัน ชักนำ เพื่อการสามัคคี เว้นจากการวิวาทและมรุธวาจา กล่าวด้วยคำอันสุภาพ เป็นต้น นอกจากนี้ นิพพาน ยังมีความหมายว่าเป็นสภาวะที่สิ้นราคะ โทสะ และโมหะ¹ คือสภาพที่ปราศจาก ความกำหนัดยินดี ความมุงร้าย และความหลง ซึ่งก็คือสภาพที่จิตไม่ติดในอารมณ์นั่นเอง

คงได้กล่าวมาแล้วว่า การที่มีอุปาทานในชั้น 5 นั้น เป็นทุกข์ ฉะนั้นชีวิตที่เป็นปัญ- หา คือชีวิตที่เต็มไปด้วยความยึดมั่น ซึ่งก็คือชีวิตที่เต็มไปด้วยราคะ โทสะ และโมหะ ชีวิต ธรรมดาที่มีอยู่ไคโดยไมต้องมีทุกข์ ปราศจากอุปาทาน ชีวิตอย่างนั้นเรียกได้ว่า เข้าสู่ สภาวะอรหัตต์ ซึ่งทางพุทธศาสนาเรียกว่า " ธรรมที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ " ²

บางครั้งมีการอธิบายว่า " นิพพาน คือการไปสู่อมต " ³ ซึ่งบางท่านให้ทรรศนะว่า

¹ ล. 18/497/310

² ล. 18/498/311

³ ล. 19/228/57

อ ม ต แปลว่า ไม่ตาย แต่ไม่ตายในความหมายที่ว่าไม่เนื่องด้วยเวลา⁴ เพราะสิ่งที่ตาย ใค้้นมีอยู่เฉพาะชั่วระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น สิ่งที่ไม่เนื่องด้วยเวลาไม่มีเกิด ไม่มีดับ ความสุขและความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับเราแต่ละอย่างไม่มั่นคงถาวรตลอดกาล เปลี่ยนไปเปลี่ยนมาเป็นสภาวะที่เกิด คับ ไม่ชอบศกภาพ ไม่ชอบสภาพที่คงตัวเป็นนิจ แต่อรหันตภาวะหรือนิพพาน เป็นสภาวะอมตะ ผู้ที่อยู่ในสภาวะนี้จะอยู่ในสภาพที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปมาระหว่างความทุกข์ ความสุข แต่อยู่ในสภาวะที่สงบ หรือเป็นกลาง พ้นจากการเปลี่ยนแปลง นั่นคือพ้นเวลา หรือไม่เนื่องด้วยเวลา ในแง่หนึ่งจึงเรียกว่า เป็น อมต ภาวะ

นิพพานในอีกความหมายหนึ่งนั้นเมื่ออธิบายไว้ในมุลสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นบาปและอกุศลอันเกิดจากโลภะ เมื่อบุคคลได้ถอนราก แล้วทำให้เหมือนตาลยอดควน ไม่มี ไม่เกิด อีกต่อไป ธรรมนั้นย่อมเป็นสุข ไม่มีทุกข์ ไม่คับแค้น คือปรินิพพานในปัจจุบันนี้เอง ธรรมที่เป็นบาปและอกุศลที่เกิดจากโทสะ... ที่เกิดจากโมหะ เมื่อบุคคลได้ถอนรากแล้วทำให้เหมือนตาลยอดควน ไม่มีไม่เกิด อีกต่อไป ธรรมนั้นย่อมเป็นสุข ไม่มีทุกข์ ไม่คับแค้น คือปรินิพพานในปัจจุบันนี้เอง ...⁵

กล่าวโดยสรุปคือ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นรากเงา 3 ประการของบาปและอกุศล เมื่อตัดขาดจากรากเงาแห่งความชั่ว 3 ประการดังกล่าวได้ ก็เข้าถึงนิพพานได้

นอกจากนี้นิพพานยังหมายถึงความรู้แจ้งด้วย

ผู้ใคร่แจ้งเกี่ยวกับโลกทั้งปวง รู้โลกทั้งปวงตามความเป็นจริง แยกออกไปจากโลกใค้ ไม่มีกิเลสในโลก ควบคุมอารมณ์ทั้งปวงได้ ปลดเปลื้องกิเลสทั้งมวลได้ ผู้นั้นถูกต้องนิพพานอันมีความสงบอย่างยิ่ง ...⁶

ซึ่งไม่ว่าจะอธิบายอย่างไร นิพพานก็มีความหมายโดยสรุปเพียงประการเดียว คือ สภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสสาสวะทั้งปวง ไม่ยึดติดในอารมณ์ใค้ ๆ

⁴วิทย์ วิศทเวทย์, ความคิดเรื่องอนัตตาในพระสูตร, ผลงานวิจัยของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518, หน้า 57

⁵อ. 20/509/263

⁶อ. 21/509/31

4.2 นิพพานกับสภาวะทางจิตวิทยา

ปัญหานี้ในหนังสือเรื่องความคิดเรื่องอณัตตาในพระสูตรให้ตรัสกันว่า

... นิพพานเป็นสภาวะทางจิตวิทยา ไม่ใช่สภาวะทางอภิปรัชญา สิ่งที่มีสภาวะทางอภิปรัชญา คือสิ่งที่อยู่พ้นจากการรับรู้ การศึกษาอบรมและฝึกฝน เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ การที่จะเข้าถึงสิ่งนั้นไคตองควยวิธีการพิเศษ ซึ่งอาจไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่อาจเกิดขึ้นเองอย่างทันทีและฉับพลัน พระผู้เป็นเจ้าตามความเข้าใจของคนบางกลุ่มก็มีลักษณะนี้ ส่วนสภาวะทางจิตวิทยานั้นเป็นสภาวะที่รู้จักไค และประสบไคควยวิธีการฝึกฝนและการรู้งเห็นจริง ไม่ใช่จะเกิดขึ้นไคลอย ๆ แต่เป็นไปตามเหตุปัจจัย⁷

แสดงว่าการจะเข้าสู่สภาวะที่เรียกว่านิพพานนั้น ต้องควยการศึกษาอบรม ควยการยอมรับความจริงแล้วปฏิบัติตาม ควยความเพียรทีละขั้นตอน ซึ่งผู้เขียนเห็นควยกับตรัสสนะนี้ ดังมีคำกล่าวยืนยันตรัสสนะนี้ในพระสูตรว่า

... ภิกษุในธรรมวินัยนี้ยอมยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น 1 เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว 1 เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น 1 เพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความไม่เลือนหาย เพื่อความมียิง ๆ ขึ้นไป เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่ง กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว 1 ...⁸

ความเพียรดังกล่าวนี้ เป็นความเพียรที่จะนำไปสู่ผลคือนิพพาน ความไพบูลย์ ความเจริญ หรือความบริบูรณ์ที่กล่าวถึงนั้น ย่อมเป็นความไพบูลย์ ความเจริญ และความบริบูรณ์ของนิพพานทั้งสิ้น

เหตุที่กล่าวว่านิพพานเป็นสภาวะทางจิตวิทยา รู้จักได้ ประสบไคควยวิธีการฝึกฝนอบรม ควยการยอมรับความจริงแล้วปฏิบัติตามนั้น เพราะมีพระสูตรแสดงไว้ชัดเจน

... ก็บุคคลบรรเทาใจที่ประกอบควยปัญจกามคุณทั้งปวงแล้ว ย่อมรักษาใจให้ประคองควยเนกขัมมะ ใจที่บุคคลเจริญไคแล้วในอารมณ์ 6 อย่างนี้ ในกาลไค

⁷วิทย์ วิศทเวทย์, เรื่องเกม, หน้า 61

⁸ล. 28/1090/407

ในกาลนั้น จิตของบุคคลนั้นอันสุขสัมผัสกระทบเข้าแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวในที่ไหน ๆ
 กุณกริกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายปรารถนาและโศสะเสียแล้ว ย่อมเป็นผู้ถึงนิพ-
 พาน ...⁹

... บุคคลนั้นเห็นรูปแล้ว (ฟังเสียง ... คมกลิ่น ... ลิ้มรส ... ถูกต้องผัสสะ
 ... รุชรรมารมณ ...) มีสติไม่กำหนัดในรูปทั้งหลาย มีจิตคลายกำหนัดเสวย
 อารมณ์นั้น ทั้งไม่มีความคิโงอารมณ์นั้นตั้งอยู่ บุคคลนั้นเมื่อเห็นรูปและเสวยเว-
 ทนายอยู่ ทุกข์ก็สิ้นไป และไม่ต้องสมทุกข์ชนิดใด บุคคลนั้นเป็นผู้มีสติเที่ยวไปฉันนั้น
 เมื่อไม่ต้องสมทุกข์ชอย่างนี้ บัดชิตกล่าววา ไกลนิพพาน¹⁰

การมีสติไม่กำหนัดในรูปทั้งหลาย คือความหมายของการรู้แจ้งเห็นจริงว่า รูปก็คือ
 รูปอันเกิดจากเหตุปัจจัย เมื่อมีอายตนะคือตา มีวัตถุภายนอก มีแสงสว่าง และมีการ
 รับรู้ ก็เห็นรูปได้ เป็นต้น เมื่อรู้แจ้งก็ไม่ตั้งสมทุกข์ ก็เข้าไกลนิพพาน

4.3 ทางปฏิบัติให้ถึงนิพพาน

เมื่อถือว่านิพพานเป็นเกณฑ์สำหรับใช้ตัดสินความดีในพุทธศาสนา โดยถือหลักว่าการ
 เข้าไปไกลนิพพานเป็นความดี ก็จำเป็นต้องกล่าวถึงกฎเกณฑ์การปฏิบัติเพื่อให้ถึงนิพพานไว้
 กว

4.3.1 มรรค 8

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่าทางปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงนิพพานนั้น คือ มรรค 8 หรือทาง
 อันประเสริฐมีองค์ประกอบ 8 อย่าง หรือกล่าวโดยสรุปคือ ทางปฏิบัติอันประกอบด้วย ศีล
 สมาธิ ปัญญา มีดังนี้

1. สัมมาทิฐิ	ความเห็นชอบ
2. สัมมาสังกัปปะ	ความกำริชอบ

⁹ส. 27/130/114

¹⁰ส. 27/135/120

3.	สัมมาวาจา	วาจาชอบ
4.	สัมมากัมมันตะ	การกระทำชอบ
5.	สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีพชอบ
6.	สัมมาวายามะ	พยายามชอบ
7.	สัมมาสติ	ระลึกชอบ
8.	สัมมาสมาธิ	ตั้งจิตชอบ

สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ คือ เห็นอริยสัจ 4 หรือเห็นเหตุผลตามเป็นจริง

สัมมาสังกัปปะ ความคำริชอบ คือ คำริ หรือคิดออกจากสิ่งที่ถูกพันให้เป็นทุกข์
คำริในทางไม่พยายามมุ่งร้าย คำริในทางไม่เบียดเบียน

สัมมาวาจา วาจาชอบ แสดงในทางเว้น คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อ
เสียดคำให้แตกกร้าวกัน เว้นจากพูดคำหยาบร้าย เว้นจากพูดเพื่อเจ้อไม่เป็นประโยชน์

สัมมากัมมันตะ การงานชอบ แสดงในทางเว้น คือ เว้นจากการฆ่า การชรา^{กมณ}
เว้นจากการลัก เว้นจากการประพฤติกิฉินในทางกาม

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ คือ เว้นจากมิชฌาอาชีวะ (อาชีพผิด) ทำความสำ
เร็จให้แก่ชีวิตด้วยอาชีพที่ชอบ

สัมมาวายามะ เพียรพยายามชอบ คือ เพียรระวังบาปที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น
เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้น
แล้วมิให้เสื่อม แต่ให้เจริญยิ่งขึ้น

สัมมาสติ ระลึกชอบ คือ ระลึกไปในที่ที่ตั้งของสติที่คี่ทั้งหลาย เช่น ในสติบัญญัติ 4
คือ กาย เวทนา จิต ธรรม ซึ่งเป็นทางไปสู่ความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส

สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ คือ ทำใจให้เป็นสมาธิ (ตั้งใจมั่นแน่วแน่) ในเรื่องที่ตั้งใจ
จะทำในทางที่ชอบ

การปฏิบัติให้ถึงนิพพานนั้นต้องด้วยความอยากได้หมด แต่ในชั้นโลก โลกนี้ยังไม่ต้อง
กับความอยากได้หมด เพราะยังต้องอาศัยความอยากเพื่อสร้างโลก หรือสร้างตนเองให้
เจริญต่อไป แต่ต้องควบคุมความอยากให้อยู่ในขอบเขต เช่น อยากจะได้วิชาที่ตั้งใจพาก

เพียร เรียน มีความอยากได้ทรัพย์ ก็ตั้งใจเพียรทำงานให้ดี ตามกำลัง ตามทางที่สมควร ทั้งนี้แล้วก็ได้ใช้ได้ แปลว่าปฏิบัติมรรคมีองค์ 8 ในทางโลก และก็อยู่ในทางธรรมด้วย องค์ประกอบทั้ง 8 นี้ มีใจทาง 8 ทาง หรือหลักการที่ต้องยกขึ้นมาปฏิบัติให้เสร็จสิ้นไปที่ละข้อตามลำดับ แต่เป็นส่วนประกอบของทางสายเดียวกัน ต้องอิงอาศัยกันและกัน — เหมือนเกลียวเชือก 8 เกลียวที่รวมเข้าเป็นเชือกเส้นเดียว ในทางปฏิบัติหรือการฝึกอบรมนั้น ต้องเริ่มที่ความประพฤติทางกาย วาจา (ศีล) ก่อน แล้วประณีตขึ้นมาถึงการฝึกอบรมจิต (สมาธิ) จนถึงระดับสุดท้ายคือ ท้าบัญญาให้แตกฉานพ้นจากอวิชชา คัมภีระ อูปาทานได้ ระบบการฝึกอบรมแบบนี้เรียกชื่อว่า ไตรสิกขา ซึ่งจักลำดับเป็น ศีล สมาธิ บัญญา มีความหมายดังนี้ คือ

4.3.2 ศีล

ศีล แปลว่า ปรกติกาย วาจา ผู้มีศีลจึงหมายถึง ผู้มีปรกติกาย วาจา ที่ — เรียกว่าปรกตินั้นหมายความว่า ปรกตีโดยมีวาจาชอบ กระทำชอบ เลี้ยงชีพชอบ ซึ่งตรงกับหัวข้อสัมมาวาจา สัมมาภังคะ และสัมมาอาชีวะ ในมรรค 8 ในทางปฏิบัติ การฝึกอบรมจึงเริ่มที่ความประพฤติทางกาย วาจา (ศีล) ก่อน แต่โดยทั่วไปเป็นที่เข้าใจกันว่า ศีล เป็นข้อกำหนดเกี่ยวกับความประพฤติของคน เพื่อความอยู่ด้วยกันเป็นปรกติสุข และเป็นระเบียบเรียบร้อย ข้อกำหนดเกี่ยวกับความประพฤติดังกล่าว ย่อมมีอยู่ในทุกศาสนา ตรงกันก็มี ต่างกันก็มี สุกแต่ศาสนาหรือองค์กรศาสนานั้น ๆ จะมีบัญญัติขึ้น โดยมากมักบัญญัติเป็นข้อคเว่นอันหมายความว่านอกจากข้อที่สั่งให้เว้นนั้นก็ทำได้ เช่น ศีล 5 ในพุทธศาสนามีบัญญัติไว้ว่า เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ เว้นจากประพฤตินิดในทางกาม เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากค้ำน้ำเมาอันเป็นฐานประมาท ศีล 5 นี้ เป็นหลักเบื้องต้นในพระพุทธศาสนา ที่คนทั่วไปวางรู้กันมาก เพราะเป็นประเพณีนิยมที่รับศีลกันอยู่ในพิธีทางศาสนา เกือบทุกอย่าง

4.3.3 สมาธิ

การฝึกอบรมที่เริ่มจากความประพฤติทางกาย วาจา ก่อน แล้วค่อยประณีตขึ้นมาถึงการฝึกอบรมจิต เรียกว่าปฏิบัติถึงขั้นสมาธิ ตรงกับหัวข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมา

สมาธิ ในมรรค 8 ซึ่งความเพียรชอบ ความระลึกรู้ชอบ และตั้งจิตชอบ เป็นเรื่องของการฝึก
อบรมจิต เพื่อให้เป็นสมาธิ คือเพื่อให้จิตนิ่ง ปราศจากการรบกวนจากอารมณ์ภายนอก เมื่อ
จิตเป็นสมาธิแล้ว ปัญญาที่จะรู้แจ้งในทุกซึ่ก็เกิดขึ้นได้ง่าย

4.3.4 ปัญญา

เมื่อจิตเป็นสมาธิ ปัญญาที่จะรู้แจ้งในทุกซึ่ก็เกิดขึ้น คือเกิดความเห็นชอบ และความ
ถึกรู้ชอบ ตรงกับหัวข้อสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ในมรรค 8 ปัญญาที่เกิดขึ้นเป็นความเห็น
ชอบในที่นี้ นั้น มีอธิบายไว้ในพระสูตรหลายแห่งว่า " เป็นความรู้ในทุกซึ่ รู้เหตุของทุกซึ่
รู้ความดับของทุกซึ่ และรู้ถึงทางปฏิบัติให้ไปถึงความดับทุกซึ่นั้น"¹¹

คือ สมาธิ ปัญญา หรือมรรค 8 เมื่อนำมาแสดงเป็นคำสอนในรูปของการปฏิบัติ ก็
ตรงกับโอวาทปาฏิโมกข์ หรือคำสอนที่เป็นหลักใหญ่ของพุทธศาสนาที่กล่าวมาแล้วข้างต้นคือ

1. การละเว้นความชั่ว หรือการไม่ทำความชั่วทั้งปวง
2. ทำความดี หรือการบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม
3. การทำจิตของตนให้ผ่องใส

แต่อย่างไรก็ตามการปฏิบัติตามมรรคนั้นต้องเริ่มด้วยปัญญา และจบลงด้วยปัญญา ก็ใน
เบื้องต้นต้องเริ่มด้วยความรู้ความเข้าใจที่เป็นความเชื่อตามเหตุผลก่อน ความเชื่อตามเหตุ
ผลนั้นคือเชื่อว่า ทุกซึ่ที่เกิดย่อมมีเหตุ เมื่อรู้เหตุและเข้าใจในเหตุแล้วยอมรับว่า เมื่อดับเหตุเสีย
ได้ ทุกซึ่ซึ่งเป็นผลก็ย่อมดับไปโดยอัตโนมัติ เหตุนั้นในมรรค 8 จึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิก่อน
ความรู้ความเข้าใจนี้ค่อย ๆ เจริญขึ้นจนกลายเป็นการรู้การเห็นด้วยปัญญาของคนจริง ๆ โดย
สมบูรณ์ ตามแนวนี้ สัมมาทิฐิ จึงเป็นสะพานเชื่อมระหว่าง อวิชา กับ วิชชา เมื่อมีวิชา
แล้วก็ย่อมหลุดพ้นจากความทุกข์ได้

¹¹ที่ม. 10/299/348 . ม. 12/149/123 ๓๓